

Оксана САВЕНКО

ХРИСТІЯНСЬКІ ВИТОКИ РІЗДВЯНИХ ТА ВЕЛИКОДНІХ ДРАМАТИЧНИХ ТВОРІВ

У статті розкриваються джерела української драматургії XVII – XVIII ст., яка зайняла помітне місце в історії давньої літератури. До першорядних джерел віднесено середньовічну літургійну драму, основною формою якої була містерія. У містерійних творах розігрувалися різдвяні та великодні сюжети, почерпнуті зі Святого Письма. Вони добре надавалися для інсценізації, оскільки там домінували події, були наявні дійові особи, розвивалася дія, існувала конфліктна ситуація. Безпосереднім витоком давньої української драматургії була єзуїтська драма, яка засвоїла традиції середньовічної драми, зокрема художню та ідеологічну практику містерій. У цьому переконує приклад, наведений у статті: різдвяна декламація Іоанікія Волковича (1616), яка являє собою першу творчу обробку матеріалу, що входив до складу старовинної європейської різдвяної містерії.

Ключові слова: драма, містерія, середньовічна драма, єзуїтська драма, різдвяний сюжет, великодній сюжет, декламація, Євангеліє.

Постановка проблеми. Витоки давньої драми – у середньовічній системі літургії (богослужіння), яка остаточно сформувалася у кінці першого тисячоліття. Середньовіччю загалом була властива театральність – побуту, етикету, лицарських турнірів, громадської практики у таких формах її вираження,

як посвята, ініціація, торгова обгородка. Католицький культ у західній церкві взяв на себе оформлення соціальних завдань, як то було раніше з античною драмою. Драматичні літургійні сюжети, почерпнуті зі Святого Письма, були цілком самодостатніми, тому без усякої потуги ділилися на окремі епізоди, мали такі драматичні компоненти, як перипетія, перелом, катастрофа, апофеоз, тож уже тут були закладені можливості переходу від ритуалу до драми. Цей процес відбувся в XI – XIII ст. Літургійна драма набула жанрових форм містерії (грецьк. *mysterion* – таємниця, таїнство, обряд) – так назвали середньовічну європейську драму XIV – XVI ст. Основними формами містерій були різдвяні та великодні драми, у яких розігравалися відповідні євангельські сюжети. Із різдвяного циклу відомі такі містерії: «Дійство про пастирів віфлеємських», «Дійство про волхвів», «Дійство про побиття немовлят», «Дійство про пророків»; із великоднього циклу – «Дійство про відвідування гробу», «Великоднє дійство», «Дійство про ходіння в Еммаус», «Страсне дійство» [1, 91 – 137].

У різдвяному циклі найдавніших містерій домінують події, які добре надаються для театралізації, тобто мають дійових осіб, розвиток дії, наявність конфліктної ситуації. Опіраючись на євангельський текст, містерія не мала на меті його проілюструвати, а підкорялася правилам інсценізації, внаслідок чого хоч і зберігалася основна сюжетна канва, однак додавалися нові тексти (наприклад, монологи волхвів, Ірода, пророків), а окремі сюжетні лінії могли увиразнюватися або притлумлюватися. Різдвяне дійство уже в середньовічній містерії відходило від канонічного ритуалу: по-перше, воно вивільнялося від євангельської послідовності, про що свідчать певні зміщення – поклоніння пастухів співпадало із поклонінням волхвів, побиття немовлят у Віфлеємі передувало поклонінню волхвів; по-друге, із дійства зникла описовість, а натомість з'являлися діалоги біля ясел пастухів і волхвів, плач Рахілі тощо. Автори містерій не тільки літературно обробляли євангельський текст, а й пропонували певну драматичну концепцію. Дійство розпадалося на дві частини. У першій, яка закінчувалася сценою народження Ісуса, домінує тема непорочності. Друга частина – поява волхвів (пастухів) – уже не

догматична, не віросповідальна, а політична – це тема влади, яка обігрується через постать Ірода (протиставлення «земного» царя справжньому – Ісусу Христу); автори змушують Ірода померти до того, як Ісус повернувся в Юдею.

Схожим чином розвивається і великодня містерія, ключовим епізодом якої є дійство про відвідини гробу померлого Ісуса. Це дійство складається із трьох етапів: 1) у сцені беруть участь жінки-мироносиці та голос ангела; 2) до наявних персонажів долучаються Петро та Іоанн; 3) на кону з'являється сам Христос. Перший етап не потребував активної діалогічної творчості і розвитку подій, на другому етапі виникає можливість ширшого діалогізування (розмови) перших очевидців воскресіння Ісуса, а коли на сцену виходить Христос, драматичне дійство вочевидь поживається. «У пасхальних дійствах був уже випробуваний працюючий механізм драматичного сюжетоскладання, за непорушності початкового ядра, на основі доволі строгої композиційної ідеї» [1, 147].

У XVI ст., у період європейської Реформації, виникли два різновиди релігійних драм: протестантська та католицько-єзуїтська. Це було зумовлено тим, що, з одного боку, театр прийшов на допомогу реформаційній пропаганді, «релігійна драма зійшлася в своїх мотивах із богословською полемікою протестантизму та в різкім і енергійнім тоні висміювала продаж індульгенцій, малювала розкішне й вигідне життя пап порівняно з простим життям апостола Петра, виступала проти фанатизму й нетолерації Риму щодо релігійних переконань і т. д.» [4, 154]. А з іншого боку, народилася ціла низка сценічних творів католицького спрямування, свого роду художня контрпропаганда. Вона культивувалася передусім у тогочасних колегіях, семінаріях та академіях (шкільна драма) і сприяла зміцненню віри молодих людей, не тільки агітуючи, а й піддаючи критиці відступників, погрожуючи всілякими карами єретикам. Драми писалися переважно латинською мовою. Поетика, яка навчала мистецтву драматичної творчості, зайняла відповідне місце в загальній програмі навчання. Поступово шкільна драма перетворилася на засіб моралізаторства, яке уособлювало собою або католицизм, або протестантизм.

Окремим різновидом шкільної європейської драми XVI ст. була *єзуїтська драма* (єзуїти – католицький орден, який сприяв зміцненню папства та католицизму, активно та організовано боровся з Реформацією). Як зазначали у своїх дослідженнях В. Резанов, М. Возняк, О. Білецький, постановки єзуїтських драм справляли велике естетичне враження на глядачів як своїм змістом, так і вмільм зображенням характерів, настроїв, ситуацій, дійових осіб, сценічними ефектами, коли застосовувались музика, малюнки, оптика, механіка. Відтак вистави мали сильний моральний вплив, могли повернути думку і почуття глядачів у тому напрямку, на якому автори наполягали. Єзуїтська практика виробила такі драматичні форми: діалоги, драми, парадні вистави з урочистих нагод. За тематикою це були переважно твори різдвяні та великодні.

Єзуїтська драма набула значного поширення у Польщі вже у другій половині XVI ст. Вона не обмежувалася тільки шкільною практикою, що звужувало її вплив, а виходила на вулиці та майдани, стала видовищем. Ось як О. Білецький зображує цю практику: «У ці дні по вулицях Кракова або Вільна тягнуться колісниці, задрапіровані і прикрашені квітами та написами; на колісницях – постаті, що алегорично зображають Любов, Милосердя, святу Євхаристію, тощо; за колісницями почет з піших і кінних школярів, що одягнені ангелами, рицарями, патріархами, пророками і співають гімни під акомпанемент оркестру. Процесія рухається до площі, де буде розіграно драматичну сцену на тему згадуваної події, а потім процесія повертається до храму, звідки вона вирушила. Легко уявити собі, яке враження на натовп справляли ці колісниці, ці тріумфальні арки з емблемами і гербами, зображення знарядь тортур і страти Христової, химерні костюми виконаців і виголошувані ними пишномовні вірші – все це масове дійство під відкритим небом в руках єзуїтів було могутнім засобом католицької пропаганди» [2, 302 – 303].

Про польський єзуїтський театр згадано тому, що саме він мав безпосередній вплив на виникнення драматичного мистецтва в Україні. Про нього є згадки в Івана Вишенського, котрий з позицій православної людини писав про нього досить

критично: «А латинских басней ученицы зовемыє казноди, трудитися в церкви не хочют, толко комедии строят и играют» [3, 314]. У «Пораді» письменник веде мову про латинські «прелесті», до яких відносив і латинську мову, й освіту в єзуїтських колегіумах, і Аристотеля та Платона, і «комедії та машкари» – себто усю систему західної культури та освіти, яка йому уявлялася синонімом «зіпсуття, невіри, деморалізації і фальшивості» (І.Франко).

Такі настрої були і в інших православних діячів освіти і культури, котрі прагнули протиставити єзуїтським «машкарам» свої драматичні вистави, що плекалися у православних навчальних закладах уже наприкінці XVI ст., зокрема у Львівській братській школі, заснованій 1586 р. Парадоксально, але в новоутворених православних школах творилися і ставилися драматичні дійства, які (передусім у художній формі) повторювали єзуїтську практику. З цього приводу В. Резанов писав: «Українські братські школи мали науково виховати своїх учнів у дусі православія і тим певною мірою обмежити мандрівки української молоді «по світу» до шкіл польських та західноєвропейських (...) Щоб піднести свою школу до рівня католицької й щодо деталей, керівники навчальної справи намагалися були запровадити в побут учнів особливості, що приваблювали в школах інших вір: упорядковано, між іншим, виступи учнів з релігійно-драматичними декламаціями та співами в школі, у церкві й по інших місцях» [5, 19].

Різдвяні та великодні декламації і діалоги були первинними формами давньої української драматургії. Вони писалися у тогочасних школах як навчальні вправи до курсу поезики з нагоди різдвяних та великодніх свят.

З відомих нині декламацій найранішою є віршова композиція «На рождество Господа Бога и Спаса нашего Ісуса Христа вѣршѣ для утѣхи православным христіаном» Памви Бериди, написана книжною українською мовою і видана у Львівській братській друкарні 1616 року. В. Резанов вважав, що цей твір являє собою творчу обробку матеріалу, що входив до складу старовинної європейської різдвяної містерії [5, 20].

Пролог у цьому творі не становить собою «обробку матеріалу», оскільки насичений загальними фразами і патетикою з приводу різдвяного свята. Власне обробка євангельського сюжету розпочинається із монолога «второго отрока», котрий веде мову про Віфлеєм, де у вертепі-печері народився Ісус. Народження Ісуса подається як чудо («о чудо, над всѣх дивне зъ вѣку дивнѣйшее»), уявлення про яке зображується за допомогою вдалого для цього художнього засобу – контрасту: «Того маленькій живот паненскій змѣщает / И вертеп такъ нендзный телесне огортает» [5, арк. 3].

Більше уваги приділено поклонінню новонародженому Ісусу, причому у декламації змішано інформацію, яку подають Матвій та Лука, бо говориться про те, що до вертепу прийшли поклонитися «королеве перскіє с подарки» (так у Матвія), і водночас «пастухове» (так у Луки). Надалі дійовими особами біля печери з яслами стають лише пастухи, які тут виступають як «самовидці» чудесної події. Такий прийом оповіді дозволяє авторам декламації «наблизити» давню подію до своїх сучасників, які слухають проголошувану декламацію, оживити в їхній уяві священний час народження Сина Божого та перше воздання йому почесностей. П'ятий «отрок» з цією метою подає себе перед слухачами як очевидець того, що відбулося у Віфлеємі: «Вправдѣ я естъ, который то зъ ними [пастухами] былем по том, / То естъ по нароженю збавителя святом. / Справу ми ни такую о речах дали, / Которую въ Вифлеемѣ очне оглядали» [5, арк. 4 зв.]. Домислом, почерпнутим, швидше за все, з поширюваних в Галичині апокрифів, можна визначити «речь» пастухів, яку передає «отрок», однак він твердо спирається на сюжетну основу, викладену у Євангелії від Луки (2, 8:20): вночі пастухи вартували свою отару, та ось до них явився архангел Гавриїл, котрий сповістив про народження Христоса – «збавителя, всего свѣта з неволѣ клятвы откупителя (слова Гавриїла передано близько до тексту Євангелія); майже дослівно ідеться про «небесне військо», яке тут назване «рицарством небесним»; коли ангели відійшли, пастухи подалися до Віфлеєма, де виявили Марію, Йосипа та сповите Дитятко у яслах, як і провістив архангел.

А от далі бачимо відхилення від книги Луки, і полягає воно у внесенні до тексту декламації вітальної промови пастухів до Ісуса: «Царю несмертельный, всѣх речій створителю, / Пáne, створенья свого откупителю, / Котрыйсь рачил на ся тѣло тое прийняти / И неприятелеви съ пащеки отнятии / Чловѣка, котрого ты сам створити рачил / И упадку его до конца не передбачил!» [5, арк. 5]. У цьому звертанні заховані алюзії на Старий Завіт, у якому йдеться про сотворіння світу (тут це приписується Христові), створення людини, яка вийшла недосконалою, бо согрішила, тому для спасіння гріховного люду прийшов у світ Ісус. Як видно, у лаконічному звертанні сконцентрована значна біблійна інформація, яка не розкривається повністю, оскільки автори передбачають, що вона відома слухачам, яким варто лише на неї натякнути.

Закінчується звернення до Христа і далі вставляється вітальна промова до «матки» (Богородиці), яку названо «пренайчистішою» і якій воздається хвала за те, що вона «породила всего свѣта збавленьє», а потім – до Йосипа, «слуги невимовного Його народження». Після цього уявні пастухи з відповідною і короткою промовою звертаються до неживих предметів – до ясел, «в которых лежит повитый творець серафимскій», до вертепу, який називається «коштовним палацом». Зрештою, пастухи промовляють і до Віфлеєма, «святої країни», «отчизни Христа». Закінчується монолог п'ятого «отрока» картиною загальної радості від того, що узріли пастухи у Віфлеємі: «И преч юж отшедши почали мы спѣвати, / И з радости оноє гойне выскакати. / Презъ поле до стад своих що в скок ся маючи, / В пищалки весело собѣ заграваючи» [5, арк. 5 зв.]. Думається, що зображенням цієї радості, про яку не йдеться у жодному з євангелій, автори декламації прагнули створити святковий настрій, передати його слухачам.

У монологіях шостого і сьомого «отроків» йдеться про поклоніння новонародженому Ісусу «королеве», які тут час від часу називаються ще й волхвами. Тут проілюстровано, інсценізовано євангельську оповідь від Матвія про мудреців (волхів) зі сходу, які прийшли на поклоніння Христу (2:1 – 12). Якщо шостий «отрок» подає лиш загальну інформацію про

прихід «королеви», їх поклоніння «монарху небесному», віддання «подарков коштовных», «тройких даров», то сьомий близько до євангельського тексту переказує цю подію.

Акцентувавши на дарах та на «звїздї», автори декламації багато чого упускають із Євангелія, вибачаючись за багатомовність: «И абых мы вас больше юж въ мовї не бавили / И повїсти о дальших речах не правили». Така редукованість виправдовується тим, що декламатори лише хотіли нагадати слухачам про вікопомні події Різдва, а головна їхня турбота – не історії розповідати, а «тільки хвалу Христу Богу віддати».

Здавалося б, епілог цієї декламації мав би розвинути тему похвали Христу, розпочавши зі слів, які асоціюються з першим рядком численних колядок: «Таковая нам радость нинї стала». Однак після заклику («Будьмо ж теды радостью гоине наполнении / И въ народженю Христовом розвеселени») викладено роздуми про те, що «земля пред тым за грїх бывши проклята», відтак народження Ісуса знаменує величезні зміни: земля, яка плодила терни та осот, нині буйно хліб родить; земля, яка була «пляцом до болю», стала місцем спокою; земля, на якій жили вигнанці, дала прихисток для «небесних мешканців». Здається, у цьому разі творці декламації заговорили не так про Різдво, як про Воскресіння Христове, після якого грішники були звільнені із пекла, настала добра година. Та з іншого боку, як видається авторам декламації, саме народження Ісуса знаменувало початок змін, бо у світ прийшов той, хто його врятує: «Бог в тїлї том показался нам на збавеньє».

Проповідуючи загальну радість з приводу народження Ісуса Христа, восьмий «отрок», який декламував епілог, нагадує, що не все таке радісне у цій історії. І згадує про Ірода, який звелів «всїх дїточок мещизны неживити / И вкола Вифлеема дощяду побити». В епілог вносяться картини нещадного, жорстокого побиття немовлят у Вифлеємі, запозичені передусім з апокрифічної традиції, оскільки у євангеліях про це не йдеться: «Оные то там дїточки свягготливыє, / При персах маток своих збыть пещотливыє, / З яким ся жалем з матейками розставали, Кгды их катове зь рук им смутных вырывали...» [5, арк. 10]. Згадку про трагічні події у Вифлеємі тут можна

віднести до ремінісценції, вихопленої із Євангелія, де лише повідомляється про жорстокий захід царя Ірода з метою знищити народженого «царя Юдейського». Не виключено, що автори декламації увели фрагмент про побиття немовлят не так під впливом євангелій, як під враженням від апокрифічних розповідей про звірства Ірода у Віфлеємі. Восьмий «отрок» вважає за потрібне вибачитися перед слухачами про страшну згадку у цей радісний день: «О тых тамъ мордырствах не хочу вспомирати, / Не хотячи вас на тотъ день зафрасовати».

Загалом цю декламацію можна було б визначити як літературну варіацію на різдвяну тему, у якій євангельський сюжет лише означається через окремі епізоди, а весь текст становить собою патетичне розгортання радості від різдвяного свята. Інакше кажучи, маємо літературну обробку традиційної теми, запозиченої з Євангелія, але трансформованої у жанр декламації за художніми приписами середньовічної драми.

Summary. Oksana Savenko. Christian sources of Christmas and Easter dramas. The main aim of the article is to reveal the sources of the Ukrainian drama of XVII – XVIII centuries, which has a prominent place in the history of the ancient literature. The medieval liturgical drama is belonged to primary sources, the main form of it was mystery. in the Christmas cycle of ancient mysteries all events are well provided for theatrical, they have actors, development steps, the presence of conflict. Based on the Gospel text, the mystery had not intended to illustrate it, but obeyed the rules of staging, so that new texts were added (eg monologues of Mags, Herod prophets). Similarly, the Easter mystery is developing, a key episode in which is the act of visiting the tomb of the deceased Jesus. The immediate source of ancient Ukrainian drama was Jesuit drama that learned medieval traditions, including artistic and ideological practices mysteries. Performances of the Jesuit dramas made a great aesthetic impression on the audience because of content and skilful image of characters, moods, situations, actors, stage effects when applied music, pictures, optics, mechanics. So the play had a strong moral influence, can turn thoughts and feelings of the spectators in the direction in which the authors insisted.

Jesuit practice has produced such dramatic forms, dialogues, drama performances with grand ceremonial occasions. Subjects were predominantly Christmas and Easter ones. From that begins of the Ukrainian drama, which convinces example given in the article: Christmas rant by Ioanykiy Volkovych (1616), which is the first creative process material that was part of the old European Christmas mystery. Overall this recitation can be defined as a literary variation on the theme of Christmas, which is defined Gospel story only through individual episodes and entire text is a pathetic deployment joy of the Christmas holiday.

Key words: drama, mystery, medieval drama, Jesuit drama, Christmas story, the Easter story, Gospel rant.

Список використаної літератури

1. Андреев М. Средневековая европейская драма: происхождение и становление (X – XIII вв.) / М. Андреев. – М.: Искусство, 1989. – 215 с.
2. Білецький О. Зародження драматичної літератури в Україні // Зібрання праць : у 5 т. / Олександр Білецький. – К.: Наукова думка, 1965. – Т. 1: Давня українська і давня російська літератури. – С. 277 – 353.
3. Вишенський І. Книжка (глава 3) // Українська література XIV – XVI ст. / Іван Вишенський – К.: Наукова думка, 1988. – С. 311 – 315.
4. Возняк М. Історія української літератури: у 2 кн. / Михайло Возняк. – Львів, 1994. – Кн. 2. – 354 с.
5. Резанов В. Драма українська. Старовинний театр український. Вип. 1. / Володимир Резанов. – К., 1926 – 428 с.

Одержано редакцією – 06.09.17

Прийнято до публікації – 28.09.17